

ГРОМАДЯНСЬКЕ САМОВИРАЖЕННЯ ПОЛЯКІВ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ (1953 – 1956 рр.)

Автор статті формує поняття: “суспільного опору громадян” тоталітарній системі мислення і управління, “усуспільнення індивідуального мислення”, як форму вияву незадоволення.

Ключові слова: суспільний опір, усуспільнення індивідуального мислення, громадянське самовираження, самоідентифікація, новий курс, відлига.

Позбавитись тоталітаризму, це позбавитись певного роду суспільної шизофренії, писав Я. Семелін в дослідженні “Wolnosc w eterze”¹. Все відбувається так, як ніби затиснута в жорна суспільства людина схильна до роздвоєння: перебування в згоді з системою як громадянин держави, і в згоді із собою – як приватна особа. Ця “хвороба особистості” проявляється не відразу. В перші повоєнні роки деякі ще вірили, що комунізм може поправити їх побут, принаймні, він видавався кращим за капіталізм. Ці люди трималися стандартів влади, тобто стандартів Москви. Згодом комуністична ідеологія, позбавлена атрибутів легітимності, втратила свій притягальний зміст. Стосунки “влада – суспільство” стають все більш формальними.

Комуністичному режимові, однак, вдається протриматися довший час. Почасті тому, що Захід не виправдано байдужий до долі мільйонів людей Сходу; часті успіх криється в способі панування влади над суспільством. Громадяни Центрально-Східної Європи оцінюють радянську домінацію, згідно власних національних чи релігійних традицій: між щирою підтримкою Москви до відвертого опору розвиваються різноманітні варіанти реакцій. Режим не керується категоріями підтримки/непідтримки; з вірою в “світле майбутнє соціалізму” (чи без) він втягує всіх до співпраці. Добровільна чи примусова співпраця має визначальне значення для громадян, хоча б для збереження місця роботи. Тому опір в такій системі, окрім кількох історичних хвиль, не може бути маніхейською боротьбою, оскільки немає чітко визначених ворогуючих сторін – окупантів і окупованих.

Якщо якась боротьба триває, то найперше – це внутрішній опір системі. Логіка тоталітаризму полягає на тому, щоб втрутитися в приватне життя людини аж до тієї міри, доки зітреється різниця між публічною і приватною сферами життя. Різноманітні системи нагляду і доносів, скеровані на кожного окремо, не залишають іншого вибору, як створення власного світу буття, де свобода набуває реального змісту. Потрібно навчитися роздвоюватися: “те, що робиш, не обов’язково те, що думаєш; те, що думаєш, не обов’язково те, в що віриш”². Незалежність людського існування в собі набирає різноманітних форм згідно соціального статусу, професії, віросповідання тощо. Найважче вдається поєднати приватну сферу мислення з публічною? Як тим, ким ти є в приватному житті, стати в публічному? Потрібно не просто зняти маску симуляції, а змінити себе. Якщо зовнішній тиск надто сильний, усуспільнення приватного життя буде неможливим (небезпечним). Щоб осмілитися подолати Рубікон, потрібно, щоб тиск послабшав. Лише смерть Сталіна відкрила такі можливості.

“Усуспільнення індивідуального мислення” згодом перетворюється в застереження владі, а реакція на політичну кризу (в Польщі, Угорщині (1956 р.), Чехословаччині (1968 р.)) – у спосіб національної самоідентифікації. Суспільний опір народів Центрально-Східної Європи став засобом поновлення комунікації Схід – Захід, звільнення від радянського і національного тоталітаризму тощо.

Коли помирає тиран, завжди залишається пуста. За життя він визначає міру обмежень, рух часу, історія зупиняється. Тому його смерть викликає страх перед пусткою. Як далі існуватиме світ, якщо він не визначатиме його сенс? Як символ, тиран для кожного являється точкою відліку: тиран наказує чинити так, а не інакше – від народження до самої смерті. У цьому є так мало людського, що коли оголошується кінець, особа переживає певного роду психологічний шок, в якому пригадує, що вона так само людина, навіть якщо про це давно забула. Так смерть Сталіна викликала полегшення і страх. "Батька народів" оплакували в Москві, але також у Варшаві, Празі та ін. Частину Європи очікувала зміна громадянського самовираження. Проте від початку потрібно було розгледіти структурні зміни, вловити межу між несвободою і обмеженою свободою слова, стати свідком кадрових переміщень, тоді страх поступається стихійній силі перетворень.

Рано-вранці 6 березня 1953 р. країна дізналася, що в переддень о 21 годині 50 хвилин від крововиливу в мозок, що трапився в ніч з 1 на 2 березня, помер Йосип Сталін. Комунікат підписали міністр охорони здоров'я СРСР, головний лікар Кремля, шість професорів і доцент. Як завжди, одні вірили в зміст комунікату, інші – ні. Сталін міг померти й раніше, ніж про це повідомлено в комунікаті. Його наближені не отримали певних директив щодо персони наступника, тому потрібен був час, щоб поладнати справу. Функції генерального секретаря і прем'єра розділили між Микитою Хрущовим (від вересня 1953 року) і Григорієм Маленковим (до лютого 1955 року). Віце-прем'єрами призначено Берію, Молотова, Булганіна, Кагановича. 14 березня 1953 року помер перший секретар Комуністичної партії Чехословаччини і президент республіки Климент Готвальд. 21 травня функції Готвальда розмежували: першим секретарем комуністичної партії став Антонін Новотний, а президентом республіки – Антонін Запотоцький. Схожі розподіли компетенцій відбувалися в інших країнах Центрально-Східної Європи.

В Москві бачили, що потрібно змінити погляд на усталені речі. Звідси – амністія, зміни до кримінального кодексу (27 березня 1953 р.), значне пониження цін (31 березня). В пресі все менше говорили про Сталіна. Керівництво репрезентувало суперечливі погляди, накидало країнам-сателітам "новий курс": більшу колегіальність управління, піднесення матеріального рівня життя населення тощо.

В політиці, символом якої від вересня 1953 року стане М. Хрущов, формуються нові форми комунікації між владою і суспільством: керівництво спробує відновити прихильність громадян. Але, як виявилось згодом, "лояльність" лише поглибила апатію громадян, робота всього пропагандистського апарату виявиться безплідною. Аби відновити "зв'язок" в липні 1953 року Лаврентій Берія (розстріляний в грудні 1953 року; у Wielkiej encyklopediji polskiej PWN вказана інша дата – липень 1953 року), за висловлюванням Я. Семеліна, "персоніфікує сталінський терор"³. На пленумі ЦК КПРС 2 – 7 липня 1953 року Г. Маленков виголосив реферат і назвав "ворога" партії – Л. Берію. В загальній низці змін ніби вільнішим стало право висловлюватися; керівництву бракувало розуміння, які наслідки очікують суспільство, за плечима якого роки терору.

В Польщі у 1953 році не зафіксовано переміщень в керівництві. Натомість 14 вересня 1953 року розпочався політичний процес над келецьким єпископом Чеславом Качмариком. 25 вересня 1953 року – заарештовано примаєса Польщі кардинала Стефана Вишенського⁴. На початку 1954 року у в'язницях перебувало кілька сотень священнослужителів, серед них дев'ять єпископів. Декретом 9 лютого 1953 року Костел намагався боронитися перед втручанням політики у справу заміщення посад церковною ієрархією. Але факт розправи над кардиналом Вишенським свідчив, що ПОРП прагне ліквідувати найменші спроби самостійного самовираження інституції. Антикостельна політика влади пом'якшала лише наприкінці 1956 року⁵.

Польська поліція надалі залишилася важливим інституційним органом, апаратом підтримки реалізації внутрішніх розпоряджень, тоді як у Радянському Союзі Берію, рішенням трибуналу під керівництвом маршала Конєва, присудили до страти (грудень 1953 р.), в НДР 24 липня 1953 року зняли з посади міністра безпеки НДР Вільгельма Цайссера, 13 березня військовий суд Будапешта присудив до довічного ув'язнення міністра безпеки генерала Ґабора Петера тощо.

Лише через рік після угорських подій у 1954 році в Польщі розмежували посади першого секретаря ЦК комуністичної партії і прем'єра. 18 березня 1954 року на посаду прем'єра пове-

рнувся Юзеф Циранкевич, заступивши Болеслава Бєрута. Заступниками голови Ради Міністрів призначено Хілари Мінца і Зєнона Новотка (окрім двох перших заступників ці функції виконували п'ять віцепрем'єрів). Бєрут надалі займав пост першого секретаря ЦК партії, що правда до II з'їзду ПОРП 10 – 17 березня 1954 року його кваліфікували як генерального секретаря ЦК⁶. Тоді ж вийшли деякі нормативні акти, що стосувалися діяльності апарату безпеки: розпорядження № 05 Міністерства громадської безпеки від 3 березня 1954 року. “В справі застосування безправних методів під час проведення слідства (в тому числі так званого конвеєру, що допускає проведення кількогодінних слухань без перерви) і заважає проведенню “проникливого слідства”, 21 травня 1954 року – “Про запровадження правил дисциплінарного функціонування управлінь громадської безпеки”, 31 травня 1954 року – “В справі негайного звільнення тимчасово заарештованого, у випадку встановлення причини арешту”⁷.

Події, що зворушили Польщу, відбулися 5 грудня 1953 року, коли підполковник Юзеф Святло, заступник директора департаменту в Міністерстві громадської безпеки, втік до Західного Берліна; 28 вересня Святло виступив на пресконференції у Вашингтоні, де, між іншим, говорив про долю братів Фільдів, громадянів США, заарештованих в Польщі і Угорщині. Юзеф Святло арештував Германа Фільда в серпні 1949 року, коли той прилетів до Варшави на пошуки свого брата Новела, який перед тим зник в Чехословаччині. Департамент Штатів надіслав ноту протесту Угорщині і Польщі, вимагаючи звільнення родини Фільдів. Так справа набрала міжнародного розголосу. Г. Фільда звільнили в листопаді 1954 року. З певної точки зору ситуація з братами Фільдами нагадувала справу лікарів у Радянському Союзі: з в'язниці вийшов хтось, хто, як видавалося, там надовго чи назавжди. Є ще й інша схожість: контакти з Фільдами, за розрахунками спецслужб, були формальним приводом до гучних політичних процесів, що готувалися на 50-ті роки (подібно до переслідувань за приналежність до Польської військової організації).

Редакція “Вільної Європи” надавала підполковнику Святлу щоденний ефір, так продовжувалося і на початку 1955 року. Швидко кількість виступів сягнула ста. Ішлося переважно про роль ПОРП, Міністерства громадської безпеки, радянської агентури на території Польщі. Що важливо, Святло описував діяльність комуністичної агентури в Польщі до війни і під час німецької окупації, тоді як багато поляків перебували в ув'язненні чи очікували на вироки за звинуваченнями в “злочинах” здійснених у цей період. В одному з виступів Святло пролив світло на факти утворення ППР: радянські спецслужби перекинули до Варшави секретаря ППР Марцелі Новотка з завданням утворити осередки ППР і забезпечити умови для приїзду людей з Москви задля боротьби з польським підпіллям.

Підполковник детально описував біографії функціонерів партії і міністерства безпеки, доводив, що у їх діяльності є склад злочину; розкривав структуру Міністерства громадської безпеки і діяльність його агентури; розповідав про тортури у польських в'язницях, про таємні суди, про підготовку показових процесів тощо. Поляки отримували інформацію з різних джерел: десь приблизно у 1955–1956 роках до Польщі потрапила брошура “За кулісами безпеки і партії”, видана Комітетом Вільної Європи, вміщала вибрані тексти з виступів Святла. Виявлені факти обговорювалися в сім'ях, клубах тощо.

Між листопадом і груднем 1954 року, коли Святло уже майже місяць виступав в ефірі, у Варшаві працювала “нарада центрального партійного активу”. Інформація про нараду утаємничена настільки, що навіть дата її викликає дискусію. В “Nowuch drogah” в лютому 1955 року Єжи Моравський писав про ухвали Політичного бюро з 24 і 25 листопада 1954 року і обговорення ухвал на нараді партійного активу на початку грудня. Едвард Охоб на VIII пленумі ПОРП 21 листопада 1956 року говорив: “Мені пригадується розмова на нараді активу в листопаді 1954 року, коли керівництво перебувало в цілковитій ізоляції...”⁸. В 50-х роках про “ізоляцію керівництва” не говорили; після виступу Охоба почали вживати частіше. Партійний історик Владислав Гура в дослідженні “Z dziejow Polski Ludowej. 1950 – 1954” стверджував, що “В листопаді 1954 року в Центральному комітеті ПОРП відбулася нарада за участю керівників і заступників відділів ЦК, міністрів членів ПОРП та ін. Учасники наради критично поставились до діяльності Політичного бюро і керівництва партії; розглянули справи надуживань в апараті громадської безпеки; засудили арешт Владислава Гомулки... На нараді обговорювалися також питання гуманізації відношення до людей, поєднання інтересів суспільства з інте-

ресами громадян. Говорили про необхідність реабілітації КПП, про потреби змін в економічній політиці⁹. Нарада сигналізувала про зміни: партійні функціонери зважилися на критику партійного керівництва і першими скористалися правом свободи слова. Інституційні зміни в Польщі розпочалися після наради в листопаді 1954 року; декретом 7 грудня 1954 року було ліквідовано Міністерство громадської безпеки; утворено Міністерство внутрішніх справ і Комітет у справах громадської безпеки при Раді міністрів.

13 грудня вийшов з ув'язнення колишній партійний функціонер, генеральний секретар ППР Владислав Гомулка. Цю дату назвав сам Гомулка в листі до Президії ПНР, в дослідженнях зустрічаються інші припущення. Звільнення фігуранта "правонаціоналістичного ухилу в партії" формувало новий погляд на події 1948 року: політичний процес проти генерального секретаря був провокацією сталінського режиму проти польських комуністів. Процес публічної реабілітації Владислава Гомулки відбувався в різних ідеологічних площинах, аж поки громадська думка не визнала за ним права презентувати її волю. Оприлюднення факту ув'язнення/звільнення однієї особи розвинуло риторичне припущення: в державі можуть бути й інші несправедливо засудженні і суд зобов'язаний їх звільнити. В грудні 1954 року на шпальтах "Nowuch drog" фігурували адресати надуживань: це партійні інституції дозволили органам прокуратури і судівства нехтувати своїми конституційними обов'язками стосовно служби безпеки, тому не інакше, як на партійне керівництво падає відповідальність за порушення прав громадян.

Реакції партійного керівництва довелося чекати до січня 1955 року. III пленум ЦК 21 – 24 січня затвердив ухвали: "У справі про відновлення лєнінських засад партійного життя і колегіальності керівництва та подолання надуживань в партійному і державному апаратах", "У справі роботи органів громадської безпеки і посилення контролю партії над роботою цих органів", "У справі найважливіших економічних завдань на 1955 рік і удосконалення методів керівництва народним господарством" тощо. Дві перші ухвали можна вважати реакцією на виступи Ю. Святла. Нотки його публічних зізнань проглядаються на шпальтах "Nowuch drog". В лютому 1955 року Єжи Моравський писав про факти арештів невинних людей, про ганебні методи ведення слідства, про звільнення і реабілітацію невинно засуджених. Зізнання Святла мали два взаємопов'язані ефекти: з одного боку легалізували правду про політичний терор в країні, з іншого – спричинили процес звільнення з в'язниць і реабілітацію польських громадян (частини посмертно). Так тривало до 1957 року.

Події у Варшаві 31 липня – 14 серпня 1955 року ("Всесвітній фестиваль молоді і студентів за Мир і Дружбу") мало ознаки "відлиги" у її польському варіанті. Це слово – назва повісті Еренбурга – означало дещо вільнішу політику влади у сфері культури. Творча громадськість чинила тиск на владу аби розширити межі свободи, запропоновані владою. Оскільки соціалістичний табір цілком залежав від центру – Радянського Союзу, до відлиги в Польщі спричинилося загальне спостереження над руйнуванням монолітності терору: реабілітація політичних в'язнів у Радянському Союзі, суд над Берією тощо. Поляки наслідували дозволену міру змін.

Культурну сферу життя моделював і контролював партійно-державний апарат, який, однак, у 50-х роках частково звільнився від тиску політичного керівництва (воно, як виявилось могло помилятися); позбавився страху перед порушенням основ ідеологічної доктрини, перед апаратом безпеки (партія сама визнала, що він не захищав "соціалістичну законність"). Для багатьох поза ПОРП правда 50-х років не була відкриттям, а партійні функціонери як ніхто інший володіли інформацією, але факти набули публічного розголосу в газетах, промовах, літературі і знесли стіну між приватною і публічною сферами життя. В серпні 1955 року Адам Важик в "Poematie dla dogoslych" писав про людей, яких змушують брехати; про те, що "є люди, котрі очікують на папірець/є ті, котрі очікують на справедливість/є люди, котрі довго чекають"; мріяв про "безпечне повернення додому". Головний редактор "Nowej Kultury" Павел Гофман, який наважився опублікувати вірш Важика, поплатився посадою. Система продовжувала карати сміливців, але втрачала резерви контролю за виступами, що виходили за межі дозволеного. Вторуючи Я. Семеліну 1955 – 1956 роки можемо назвати часом публіцистів¹⁰, у кожному разі публіцистика набула цілковито нових якостей.

Колектив журналу "Po prostu" від вересня 1955 року розпочав пропаганду за "вільне висловлювання молоді стосовно політики, моралі, культури", а від осені – за рух клубів інтелегі-

нції. Такі клуби діяли в перші повоєнні роки, наприклад, "Klub Logofagow" – в 1947 – 1948 роках у Кракові. В 1955 році у варшавському приватному помешканні розпочав діяти клуб "Криве коло". На зламі 1955/1956 років такі клуби діяли по всій Польщі. У 1956 році їх налічувалося біля 130¹¹. Важливо, що клубне життя заповнило провінцію, створило унікальний зв'язок сільської, міської інтелігенції, робітників тощо.

Трудно переоцінити потрясіння, викликане доповіддю Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС 14 – 25 лютого 1956 року, першому після смерті Сталіна. Війна проти Молотова і консерваторів, проголошена на з'їзді, виходила за межі внутрішньої політичної боротьби. Доповідь Хрущова (особливо остання 25 лютого) завдала нищівного удару по офіційній ідеології. Хрущов говорив про репресії, називав вражаючі цифри нищення партійних, державних функціонерів; про переслідування цілих народів: калмиків, чеченців, інгушів; про нищення військових кадрів перед другою світовою війною. Відповідальність за все, на думку Хрущова, ніс особисто Сталін.

Ще під час роботи з'їзду, 19 лютого, центральні комітети Радянського Союзу, Італії, Болгарії і Фінляндії спільно з ЦК Польської робітничої партії ухвалили рішення про реабілітацію Комуністичної партії Польщі (розпущена рішенням Комінтерну у 1938 році).

13 березня Польщею рознеслася звістка про смерть у Москві 12 березня Болеслава Берута. На похорон до Варшави прибув Микита Хрущов. В партійних колах говорили, що згодом він впливав на вибір кандидатури першого секретаря: тоді називали Романа Замбровського і Зенона Новака. В партійних колах говорили також про групи людей, що стояли за цими кандидатами. Група Замбровського називала себе прихильниками "демократизації", а групу Новака – "натолінчиками", противниками "демократизації", польськими сталіністами. Насправді обидві групи прагнули реабілітації сталінізму. Як пізніше сказав Владислав Гомулка, суперечність поглядів стосувалася двох засадничих питань: відношення до Радянського Союзу і реакції на внутрішні процеси. Обрання на VI пленумі ЦК ПОРП Едварда Охаба першим секретарем нагадувало свідомий компроміс. Е. Охоб швидко виявив прихильність до "демократизації". ЦК ПОРП ініціював видання брошури "O kulcie jednostki i jego następcach. Referat I Sekretarza KC KPZR tow. N. S. Chruszczowa na XX Zjeździe Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego 25 lutego 1956 roku". Зміст обширної брошури (72 сторінки) обговорювався в партійних осередках (на засідання часто запрошувалися безпартійні); активісти і лектори виголошували реферати; точилися дискусії. Люди відважилися говорити про важливі, донедавна заборонені речі, з'явилися нові статі з тональністю, завданою доповіддю Хрущова.

Відновлення діяльності КПП відгукнулося у пресі запитанням: де і як загинули комуністичні лідери? Усе вказувало на терор проти поляків в СРСР, отже якими в перспективі повинні бути відносини двох країн? Про суверенність Польщі і польсько-радянські відносини говорили в партійних колах. "Демократизація" послабила пильність партії. Події у Познані розставили акценти: комунізм характеризує не якість речей, а кількість незадоволених, що контактують між собою, чинять опір і стають жертвами системи. 200 осіб, що загинули в Познані, поповнили статистику жертв комунізму. Як виявилось, природу комуністичної влади не змінили три (1953–1956) роки суспільних, інституційних, політичних змін у Польщі, оскільки не змінилася мета: утримати владу будь-якими зусиллями.

¹ Semelin J. Wolność w eterze. – Lublin, 1999. – S. 95.

² Ibid. – S. 96.

³ Ibid. – S. 100.

⁴ Wyszynski S. Zapiski więzienne. – Warszawa, 1990. – S. 11 – 15.

⁵ Kozaczka M. Historia Polski 1945 – 1989. Wybor tekstów źródłowych. – Przemysł, 2000. – S. 79.

⁶ Halagida I. "Stoliki zostały obite carata". Warunki pracy i życia robotników portowych w 1955 roku // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2002. – Nr. 2 (13). – S. 51 – 53.

⁷ Kura A. Represje aparatu bezpieczeństwa publicznego w latach 1944 – 1956 // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2002. – Nr. 6 (16). – S. 31.

⁸ Karpinski J. Wykres gorączki. Polska pod rządami komunistycznymi. – Lublin, 2001. – S. 56.

⁹ Gora W. Z dziejów Polski Ludowej. 1950 – 1954. – Warszawa, 1974. – S. 14.

¹⁰ Semelin J. Wolnosc w eterze.– Lublin, 1999. – S. 101.

¹¹ Karpinski J. Wykres goraczki. Polska pod rządami komunistycznymi.– Lublin, 2001. – S. 68.

Автор статті формує поняття: "общественное сопротивление граждан" тоталитарной системе мышления и управления, "обобществление индивидуального мышления" как форму проявления неудовлетворения.

Ключевые слова: общественное сопротивление, обобществление индивидуального мышления, гражданское самоутверждение, самоидентификация, новый курс, самоидентификация, оттепель.

The author of the article forms the notion of "public resistance" to a totalitarian system of thinking and controlling. Beginning with "socialization of individual thinking" as a form of expression of dissatisfaction.

Key words: public resistance, socialization of individual thinking, public self-expression, self-identification, new policy, thaw.